

УДК 347. 623 : 94 «17»

І. М. Петренко

ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ «ВЕНЕЧНИХ ПАМ'ЯТЕЙ» В УКЛАДАННІ ШЛЮБУ В РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ XVIII СТОЛІТТЯ

У статті досліджується специфіка впровадження «венечных памятей» як умови укладання шлюбу серед православного населення Російської імперії XVIII ст. Їх застосування свідчить про те, що шлюб у XVIII ст. був одним із джерел грошових прибутків Російської Православної Церкви, що говорить про практичне втілення її поглядів на Таїнство Шлюбу в повсякденних соціальних практиках.

Ключові слова: «венечные памяти», Російська Православна Церква, священнослужителі, повсякденні соціальні практики, єпархіальний архієрей.

В статье исследуется специфика использования «венечных памятей» как условия заключения брака в среде православного населения Российской империи XVIII века. Их применение свидетельствует о том, что брак в XVIII в. был одним из источников денежных доходов Российской Православной Церкви, что говорит о практическом внедрении ее взглядов на Таинство Брака в каждодневных социальных практиках.

Ключевые слова: «венечные памяти», Российская Православная Церковь, священнослужители, каждодневные социальные практики, епархиальный архиерей.

Practical application of «coronary memories» as condition of a marriage among orthodox population of the Russian empire in the XVIII-th century is investigated in the article. Their application testifies that marriage in the XVIII-th century was one of sources of monetary incomes of the Russian Orthodox Church that shows practical introduction of its sights at Sacrament of Marriage in everyday social practices.

Key words: «coronary memories», the Russian Orthodox Church, clergy, everyday social practices, the diocesan bishop.

Становлення і розвиток нового напрямку історичних досліджень – соціальної історії – висувують на перший план потребу дослідження історії сім'ї, оскільки саме вона є тим соціальним мікрокосмом соціуму, в якому міжстатеві стосунки знаходять своє найбільше виявлення. Ця поставлена проблема актуальна для вітчизняної історіографії, адже в наукових студіях питання демографічної поведінки суспільства ранньомодерного суспільства майже не розглядалися. Вивчення демографічної поведінки населення Російської імперії у XVIII ст. передбачає дослідження деяких питань щодо умов і порядку укладання шлюбу, результатом якого і було утворення родини. Бажаючи укласти шлюб мали виконати ряд умов і формальностей, визначених законодавством, з-поміж яких виокремлювалася необхідність отримання „венечной памяти” – документа, що давав нареченим право безперешкодно укласти шлюб.

Аналіз праць, в яких започатковано розв'язання проблеми – практичного застосування „венечных памятей” як необхідної умови укладання шлюбу, перебували в центрі уваги насамперед дослідників світського і церковного

права, зокрема, В.Ф. Владимирського-Буданова, М.Суворова, І.С. Бердникова, О. Павлова та ін. [3;20;2;10]. Названі вчені лише побіжно розглядали обставини застосування „венечных памятей”, аналізуючи всі умови і процес укладання шлюбу.

Сучасні історики М.К. Цатурова, Б.М. Миронов, В.Ю. Лещенко [21;5;4] згадували „венечные памяти” в контексті дослідження історії сім'ї, церковної і державної політики шлюбно-сімейної політики тощо.

Метою даної статті є висвітлення практики застосування „венечных памятей” як необхідної умови укладання шлюбу серед православного населення Російської імперії у XVIII ст. й одного з джерел прибутків Церкви; співставлення букви закону і повсякденного реального ставлення соціуму до них; видача єпархіальними архієреями цього документа, а головне – освячення шлюбів священнослужителів без „венечных памятей”.

Виклад основного матеріалу статті слід розпочати з того, що „венечная память” видавалася єпархіальним архієреєм або його довіреною особою – керуючим духовними справами, попівськими старостами або іншими посадовими особами на ім'я парафіяльного священика, і наречені мали сплатити за нього

гроші. Причому розмір коштів залежав від того, яким був шлюб – першим, другим чи третім. Тож парафіяльний священик проводив лише сам обряд вінчання і тим самим виконував розпорядження єпархіального архієрея [3, с. 423]. Без дозволу останнього, точніше, без виданої ним „венечной памяти”, парафіяльний ієрей не мав права проводити обряд вінчання наречених.

22 березня 1759 р. Переяслав-Бориспільська духовна консисторія виголосила розпорядження парафіяльним священикам, яким зобов'язала видавати «венечные памяти» за умови, що свідки наречених мали бути «из достоверных людей», котрі під загрозою штрафу і навіть смертної кари в письмовій формі мали підтвердити відсутність законних перешкод для укладання шлюбу наречених [22, арк. 1,3]. У іншому разі квит не видавали.

Перші офіційні спроби запровадити квит за вінчання і збір коштів за них належать до середини XVI ст. і пов'язані з діяльністю Стоглавого собору. 46-а глава Стоглава повідомляє, що митрополія, архієпископії та єпископії отримують у вигляді вінчального мита «многие денги» [18, с. 218]. Право на ці кошти мотивувалося давністю традиції, яка ґрунтувалася ще на Священному Писанні. Розмір мита встановлювався Стоглавом відповідно до традиції, яка існувала при дідові і батькові Івана Грозного на основі їх грамот Новгороду, Пскову та іншим містам. Згідно з цією традицією, вінчальне мито з першого шлюбу складало один алтин, із другого – два алтини, з третього – чотири алтини [18, с. 221].

У Стоглаві було визначено порядок збору вінчального мита. Безпосередньо цим займалися священики з числа «старост поповских» і десятських. Парафіяльні ієреї мали повідомляти про кількість шлюбів і розмір коштів, отриманих за них. Спійманий на обмані священик зобов'язаний був сплатити штраф у розмірі 2 руб., 4 алтини і 1,5 гроша [19, с. 214].

В актових документах перша згадка про «венечные памяти» датується початком XVI ст. Зокрема, про неї йдеться у в грамоті від 31 жовтня 1518 р., виданій Василієм III Покровському монастирю [1, с. 184].

Духовенство застосовувало всілякі заходи для попередження шлюбів без вінчання, а тому й без вінчального квіту. Московський собор 1666-67 років наголошував на тому, що слід ретельно стежити за тим, щоб священики не вінчали нікого без «венечных памятей». На цьому ж соборі було ухвалено рішення про запровадження метричних книг при церквах.

За митрополита Стефана указом від 5 січня 1703 р. парафіяльні священики зобов'язувалися

щорічно після 1 вересня подавати вінчальний квит своєї парафії до Духовного Приказу.

Слід зауважити, що в Українській Православній Церкві ще до того, як вона потрапила під Московський Патріархат, існував збір із молодят за безперешкодне укладання шлюбу. Стягували цей збір у духовних протопопських правліннях перед вінчанням, причому ті, хто укладав шлюб уперше сплачували 24 коп., вдруге – 50 коп., втретє – 60 коп. Священик Микола Шпачинський дійшов висновку, що збір коштів за вінчання, окрім основної мети – попередити незаконні шлюби, мав, очевидно, і моральний вплив на молодят, адже другошлюбні і третьошлюбні сплачували більше за першошлюбних [23, с. 121]. Крім того, таку позицію Церкви можна трактували двояко. По-перше, збір за вінчання других і третіх шлюбів свідчить про те, що вони дозволялися і не були рідкістю, незважаючи на утверджену канонічними правилами одношлюбність. По-друге, ті, хто не мав достатньо коштів для сплати за другий або третій шлюб, імовірно, жили не вінчаними. Тому наявність грошових зборів за вінчання створювало підстави для незаконних шлюбів (зокрема, невінчаних).

За рахунок зборів за вінчання Київська митрополія отримувала десь до 4 тис. 700 руб. і більше. Згідно з розпорядженням митрополита Арсенія, ці платежі надходили щотретини року (у травні, вересні і січні). Після скасування зборів за вінчання (1765 р.) і деяких інших місцевих зборів кошти кафедри зменшилися приблизно на 1/3 [23, с. 121, 127].

Видача вінчального квіта була привілеєм, що давав значні матеріальні вигоди. Право на цей привілей ставало предметом суперечок між впливовими церковними групами Російської Православної Церкви. У Москві право видавати «венечные памяти» належало кліру і впливовим церковним колам Великого Успенського собору. Єпархіальний архієрей Платон безуспішно намагався відняти цей привілей на користь консисторії. Справа затягнулася аж до скасування вінчального квіту у другій половині XVIII ст.

Відносини світської і духовної влади іноді порушувалися боротьбою за право збирання «венечных памятей». Сенат у 1711 р. розглядав скаргу рязанського митрополита Стефана на воєвод м. Рязька Воронежської губернії Опанаса Зінов'єва, м. Касимова Казанської губернії Василя Анічкова, м. Мурому Василя Черникова та інших міст, котрі заборонили ієреям, дяконам і церковним причетникам збирати в містах і селах «окладных данных и неокладных венечных

пошлин», «никаких поборов», «оброчних и всяких доходов». Воеводи не дозволили передавати доходи в архієрейській резиденції, поставили своїх людей для збирання податків і мита і розподіляли зібране між губернським центром. Сенат наказав усі види податків, включаючи вінчальне мито й оброк із вотчинних селян, в єпархії митрополита рязанського Стефана збирати лише його людям. За його розпорядженням коменданти ряду міст мали відшкодувати збитки, сплативши в казну митрополії значні грошові суми: з Муромського повіту 387 руб. 9 алтин 4 гріш окладних податків і 220 руб. 30 алтин 4 гріш – неокладних; з Касимівського повіту – 82 руб. 30 алтин 2 гріш окладних податків і 36 руб. 4 алтини – неокладних; із Рязького повіту – 408 руб. 3 алтини окладних податків і 117 руб. 32 алтини – неокладних [11].

У 1724 р. у Синоді обговорювалося питання про збір вінчального мита з людей лютеранського віросповідання в містах Ямбург і Копор'є (Санкт-Петербурзької губернії) та в інших завойованих і приєднаних містах і повітах Російської імперії. Однак його результати залишилися невідомими.

У 1728 р. єпископ смоленський і дорогобузький Гедеон доповідав у Верховну таємну раду, що багато смоленських шляхтичів одружуються за римсько-католицькими нормами (у п'ятій, шостій або інших ступенях споріднення). Деякі одружуються без «венечных памятей», бо отримують їх шляхом підробки. Верховна таємна рада ухвалила не допускати шлюбів шляхтичів без «венечных памятей» [13].

Гроші, які сплачували парафіяни за „венечные памяти”, зазвичай надходили на утримання шпиталів (богаділень) при монастирях. Проте часто ці кошти залишалися в розпорядженні духовенства. Петро I указом від 29 січня 1724 року зобов'язав подавати в Синод детальні відомості про витрати коштів, отриманих за „венечные памяти” і призначених на підтримку роботи шпиталів [16].

Розміри «венечных памятей» встановлювали світське і духовне відомство – Сенат і Синод. Імператриця Анна Іоанівна указом від 24 квітня 1730 року вихначила розмір коштів, що стягувалися за „венечные памяти”, і заборонила духовенству їх перевищувати. Якщо молоді вінчалися вперше, то сплачували 30 коп., вдруге – 50, втретє – 60 [17].

У посланні Сенату в Синод 15 червня 1730 р. указувалося, що до 1714 р. з «венечных памятей» бралось мито: за перший шлюб – 12 коп., з півтора шлюбних – 18 коп., за другий – 25 коп., за третій – 30 коп.; з 1714 р. було вирішено брати мито з усіх вищезазначених удвічі більше.

Однак із відомостей Сенат зробив висновок, що збираються зайві кошти, й ухвалив відповідно до попередніх наказів брати з «венечных памятей» мито: за перший шлюб – 8 алтин, півтора – 12, другий – 1, третій – 20; крім того, стягувати з кожної «венечной памяти» по алтину за написання і надсилання.

У Синодальну канцелярію з єпархій стали надходити звіти про збори коштів за вінчальний квит. Вони свідчать про регіональні відмінності у розмірах квита, класифікації шлюбних пар, динаміку розвитку процесів. У 1729 р. надійшли відомості з Коломенської єпархії про збори в 9 містах і повітах: 2530 тих, хто вінчався вперше, по 8 алтин 2 гріш – 632 руб. 16 алтин 4 гроші; 276 тих, де чоловік або дружина вінчалися не вперше, по 12 алтин 8 гріш – 103 руб. 16 алтин; 163 тих, хто вдруге вінчався, по 16 алтин 4 гроші – 81 руб. 16 алтин, 4 гроші; 23 тих, де один із подружжя втретє вступав у шлюб, по 20 алтин 5 гроші – 14 руб. 12 алтин, 3 гроші; 1 третьошлюбний – 25 алтин. Усього за 2993 шлюбів було стягнуто 832 руб. 20 алтин 5 гроші. Збори були проведені в містах і відповідних повітах – Коломна, Кашира, Тула, Крапивна, Венева, Дедилів, Єфремов, Орел [9, с. 327-330].

У Тверській єпархії в 1729 р. було зібрано: в Твері з 875 «первобрачных» по 12 коп. – 105 руб.; 125 «полуторных» по 18 коп. – 22 руб. 50 коп.; 44 «второбрачных» по 25 коп. – 11 руб.; 13 «троебрачных» по 30 коп. – 3 руб. 90 коп. Усього 142 руб. 40 коп. В Кашині і повіті: з 703 «первобрачных» – 84 руб. 36 коп.; 147 «полуторных» – 25 руб. 38 коп.; 20 «второбрачных» – 5 руб.; 15 «троебрачных» – 4 руб. 50 коп.; усього 119 руб. 24 коп.

Лаконічна відповідь надійшла з м. Устюг. У 1728 р. в єпархії укладено 2708 шлюбів; вінчальних квитів отримано 541 руб. 60 коп. Найбільша кількість шлюбів укладена в березні (564) і грудні (736), найменша – у серпні (56) [8, с. 758].

З порушників шлюбно-сімейних правил до Синодального Казенного Приказу надходили штрафи. У 1721 р. с. Макарова з ієрея Дмитра Алексеева Алексинського повіту за вінчання без «венечных памятей» було стягнуто 2 руб. 91 коп. У 1723 р. із священника Івана Іванова Путивльської десятини с. Керенського за приховування чотирьох вінчань було оштрафовано на 8 руб. 52 коп. За донесенням архімандрита Петровського монастиря Іосафа Брянського, з 6 ієреїв за приховування шести вінчань по 2 руб. 13 коп. з людини зібрали 12 руб. 78 коп. У 1724 р. із Білопольської десятини за вінчання без квита двох весіль стягнули 4 руб. 25 коп.; із

Брянської десятини з 10 священників за приховування і вінчання без квита – 21 руб. 30 коп. [7, с. XXXVIII].

Провінціал-інквізитор Коптев доповідав у Новгородський архієрейський розряд, що священник Городецького повіту с. Кесьма Федір Силін вінчав шлюби або зовсім без квита, або брав вінчальне мито у збільшеному розмірі. Відповідно до вироку від 28 жовтня 1723 р. за вінчання без грамот 13-ти шлюбів винний сплатив штраф у розмірі 2 руб. 8 алтин 2 гроші. За надмірні побори було наказано «денги на оном попе доправить» [6, с. ДХV- ДХVІ].

Указом імператриці Катерини II від 14 липня 1765 року „венечные памяти” і плату за них було скасовано [17]. У документі йшлося про те, що „всем в брак вступать желающим, прежде венчания, объявлять о том своем намерении за неделю приходским своим священникам, которым по тому объявлению чинить о тех посягающих на прежнем основании обыск; и буде по такому обыску вступающими в брак возбраненного правилами родства или другого какого законного препятствия не окажется, то тем приходским священникам и венчать их с одною обыкновенною в метрические книги запискою” [17]. Ці відомості про шлюб священник обов’язково мав надсилати до духовної консисторії. Незважаючи на скасування «венечных памятей», на практиці вони все ж продовжували існувати.

На думку сучасного російського історика М.К.Цатурової, існування „венечных памятей” як необхідного атрибуту вінчання ускладнювало процедуру укладання шлюбу. У цьому сенсі можна говорити про те, що шлюб схожий на договір між особами за участю церковної влади, а ті, хто укладав шлюб могли й не мати потрібної суми грошей для купівлі „пам’яті” або не могли отримати її через несприятливі обставини. Тому скасування „венечных памятей” було важливою суспільною подією, оскільки ліквідувалася зайва процедура, яка передувала вінчанню і, власне, нічого спільного не мала з інститутом шлюбу [21, с. 31].

Тож парафіяльні священники отримали право вінчати наречених самостійно, не запитуючи дозволу єпархіального архієрея. Однак іноді панотці зловживали цим правом, порушуючи шлюбно-сімейні приписи. Одним із свідчень цього є свідоме вінчання священниками мирян – мешканців не своєї парафії. Щодо цього професор О.Павлов зауважував: „<...> шлюби, хоч і повінчані, але таємно, без свідків, у чужій парафії, або навіть у іншій єпархії, що вже само по собі вказувало на існування законних перешкод до шлюбу, за яких він не міг бути

здійснений усталеним у церкві порядком” [10, с. 103].

Отже, «венечные памяти» мали на меті попередити незаконні шлюби, які укладалися з порушенням канонічних правил. Священник, перш ніж її видати, ретельно перевіряв молодят на відсутність у них перешкод для укладання шлюбу. Така процедура змушувала його бути обачним при укладанні шлюбу. Крім того, протопопи і духовні правління ще контролювали свідчення священника і розглядали всі сумнівні справи. Після указу Катерини II 1765 року про скасування «венечных памятей» священникові дозволялося вінчати молодих без дозволу протопопів – на основі канонічних правил.

Скасування квита за вінчання призвело до певного пом’якшення контролю над шлюбними справами, натомість спричинивши зловживання. Миряни і священники відчували свободу для укладання шлюбів, що викликало свавілля у родинних відносинах і масу незаконних шлюбів. Поміщики, самовладно використовуючи указ про скасування квита за вінчання, примушували священників до повінчання без довідок про споріднення, вік, сімейний стан тощо. Деякі священники допускали шлюби в незаконних ступенях кровного споріднення чи свояцтва, позаяк не дотримувалися процедури їх правильного встановлення між майбутнім подружжям. Тому київське духовенство клопоталося про відновлення попереднього порядку видання «венечных памятей».

Після скасування квита за вінчання Церква стала надавати великого значення так званим обшукам. Бажаючі укласти шлюб (наречений і наречена) мали спершу звернутися до архієрея з проханням благословити їх шлюб. Єпископ видавав прохачеві грамоту на ім’я парафіяльного священника, йому молодята повідомляли своє ім’я і соціальну належність [14]. Ієрей проводив відповідний акт шлюбного обшуку (опитування) – попереднє з’ясування через розпитування молодого та нареченої, їхніх родичів і поручителів, вивчення письмових документів (зокрема метричних книг) для виявлення наявності чи відсутності перешкод для вінчання.

Парафіяльний священник повинен був оголошувати в Церкві про намір молодих одружитися протягом найближчих трьох недільних і святкових днів після Літургії. Це робилося з метою інформування максимальної кількості людей про майбутній шлюб і виявлення законних перешкод до нього. Якщо наречена належала до іншої парафії, то оголошення мало відбуватися і в її парафіяльній церкві [12]. Після оголошення той, хто мав відомості про перешкоди до шлюбу

молодих або виявляв їх, зобов'язувався повідомити про це священникові.

Від молодих вимагалось знання головних молитов («Вірую в єдиного», «Отче наш», «Богородице діво») і десяти заповідей. Таким був обов'язковий мінімум церковних знань для парафіян.

Свідки (дві-три особи), при яких здійснювався обряд вінчання, запевняли і ручалися в тому, що між нареченими немає ніякої спорідненості, примусу або інших перешкод для укладання шлюбу [15]. Тим самим вони брали на себе певну моральну відповідальність за законність майбутнього вінчання. Тож якщо попередньо священник не виявляв перешкод для шлюбу і свідки це підтверджували, він вінчав пару. Цим самим майбутньому шлюбу надавалася публічність. Цікаво те, що правило про попереднє оголошення було запроваджене 50 главою друкованої Кормчої книги (1646-1653 рр.), у своїй першій частині запозиченою не з давніх канонічних постанов, а з Требника Петра Могили (1646 р.). Відповідно до нього потрапило з ритуалу римської церкви 1651 р. (польське видання 1634 р.).

Постанова про оголошення, а твердженням професор церковного права О.Павлов, залишалася мертвою буквою закону у XVII і навіть XVIII ст., оскільки в указі Синоду 1765 р. (щодо скасування „венечних пам'ятей“) говорилося, що бажаючи укласти шлюб зобов'язані оголосити про свій намір за тиждень, а за правилами Кормчої оголошення повинне здійснюватися у три недільні або святкові дні до вінчання. Найбільш імовірно, церковне оголошення не скрізь і не постійно практикувалося. Усе залежало від парафіяльного священника, рівня його обізнаності зі Святими Правилами і сумлінності при виконанні треб.

Очевидно, до початку XVIII ст. не існувало спеціальних книг шлюбного опитування (обшуку). Після скасування «венечних пам'ятей» дошлюбному обшуку стало надаватися значення основного документа, що містив свідчення поручителів про відсутність перешкод для укладання шлюбу. У свідоцтві про обшук зазначався вік наречених, згода їх і батьків на шлюб, черговість шлюбу (перший, другий, третій), ступінь кровної і духовної спорідненості, релігійне сповідання. Поручителі розписувалися у книзі шлюбного обшуку під загрозою катування за хибні свідчення. У 1802 р. у церквах було запроваджено шнурові книги для записування результатів обшуків.

Отже, з вищезазначеного можна зробити висновки, що однією з особливостей церковного шлюбу майже останньої третини XVIII ст. було

його оформлення за допомогою «венечної пам'яті». Регламентація грошових зборів за обряд вінчання, контроль за їх дотриманням свідчать про те, що шлюб у XVIII ст. був одним із джерел грошових доходів Російської Православної Церкви. Дана обставина свідчить про матеріальні мотиви поведінки Церкви і цілком практичне втілення її поглядів про Таїнство Шлюбу у повсякденні соціальні практики. Найявний джерельний матеріал вказує на те, що священнослужителі не завжди сумнівно ставилися до виконання своїх обов'язків, вінчаючи шлюби без «венечної пам'яті». Такі факти підтверджують їхнє скрутне матеріальне становище і прагнення уникнути зайвої тяганини при виконанні Таїнства Вінчання. Крім того, очевидно, що висока плата за церковний шлюб була однією з причин ухилення населення Російської імперії від вінчання і укладання шлюбів згідно народних традицій.

Перспективами подальших досліджень даної теми може бути розширення територіальних і хронографічних рамок дослідження та його джерельної бази на основі використання архівних документів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акты исторические, собранные и изданные Археологической комиссией. – СПб.: В типографии экспедиции заготовления Госуд. бумаг, 1841. – Т.1. – 551 с., 19 с., 43 с.
2. Бердников И.С. Краткий курс церковного права / Илья Степанович Бердников. – Казань : Типография Императорского университета, 1888. – 483 с.
3. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права / Михаил Флегонтович Владимирский-Буданов. – Ростов-на-Дону: Изд-во «Феникс», 1995. – 640 с.
4. Лещенко В. Ю. Русская семья (XI-XIX): Монография / В. Ю. Лещенко. – СПб.: СПГУТД, 2004. – 608 с.
5. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII-начало XX вв.) / Борис Николаевич Миронов. – СПб. : Издательство «Дмитрий Булавин», 1999. – Т. 1. – 548 с.; Т. 2. – 566 с.
6. Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего правительственного Синода. – СПб. : В Синодской типографии, 1897. – Т.5 (1725 г.). – № 35. Приложение XV.
7. Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего правительственного Синода. – СПб. : В Синодской типографии, 1885. – Т.7 (1727 г.). – Приложение VI.

8. Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего правительственного Синода. – СПб. : В Синодской типографии, 1913. – Т.9 (1729 г.).
 9. Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего правительственного Синода. – СПб. : В Синодской типографии, 1901. – Т.10 (1730 г.).
 10. Павлов А. 50-я глава Кормчей книги, как исторический и практический источник русского брачного права / Алексей Павлов. – М., 1887. – 452 с.
 11. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Т.IV. – № 2346.
 12. ПСЗРИ. – Т. VI. – № 3718; Т. VIII. – № 5322; Т.XXI. – № 14356.
 13. ПСЗРИ. – Т.VIII. – № 5322.
 14. ПСЗРИ. – Т. XVII. – № 12433; Т.XXI. – № 14356.
 15. ПСЗРИ. – Т.XXI. – № 14356.
 16. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству Православного исповедания Российской империи. – СПб.: В Синодской типографии, 1876. – Т.IV. – 619, 24 с.
 17. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству Православного исповедания Российской империи. – СПб. : В Синодской типографии, б.г. – Т.VII. – 654, 56 с.
 18. Стоглав. – Казань : В типографии губернского правления, 1862. – 438 с., II с.
 19. Стоглав. – СПб. : В типографии Императорской Академии Наук, 1863. – 312 с., 57 с.
 20. Суворов Н. С. Учебник церковного права / Николай Семенович Суворов. – М. : Т-во «Печатня С. П. Яковлева», 1912. – 531 с.
 21. Цатурова М.К. Русское семейное право XVI-XVIII вв. / М. К. Цатурова. – М.: Юрид. лит., 1991. – 112 с.
 22. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф.990. – Оп.1. – Спр.308.
 23. Шпачинский Н. Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии в его правление (1757-1770 гг.) / Николай Шпачинский. – К.: Типография Т-ва Н. А. Гирич, 1907. – 667, 16, V с.
-